

Θεσσαλονίκη και Διαφωτισμός

Καθημερινό στιγμιότυπο από τη Θεσσαλονίκη των αρχών του 20ού αιώνα

Δεν έπαψε ποτέ να αποτελεί η μητρόπολη του βαλκανικού χώρου, αλλά **το κίνημα της ιδεολογικής αλλαγής** που έφερε τη Νοτιοανατολική Ευρώπη σε επαφή με τη νεωτερικότητα **απουσιάζει από την ιστορία της**

ΤΟΥ ΠΑΣΧΑΛΗ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗ

Η επέτειος της εκατονταετίας από την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης μάς θυμίζει ότι όπως η ένταξη του 1912-1913 της Ηπείρου, της Μακεδονίας και της Θράκης στον εθνικό κορμό προσέδωσε γεωγραφικό, ιστορικό και κοινωνικό βάθος στο ελληνικό κράτος. Η Βόρεια Ελλάδα και η Θεσσαλονίκη με τις πολυποικίλες βαλκανικές της συνάψεις καθιστούν τη χώρα πειρακτική εκτός από νησιωτική και ο διφυής αυτός χαρακτήρας της προσδίδει ένα μοναδικό αδικό βάρος στην περιοχή και στην Ευρώπη γενικότερα.

Η επίγνωση της σημασίας της επετείου λοιπόν θα όφειλε, εκτός από τη δικαιολογημένη συγκίνηση για τα ελευθέρια, να

λειτουργεί και ως ερέθισμα μιας βαθύτερης αναστροφής με την ιστορία της Θεσσαλονίκης. Ενα ερώτημα που θα μπορούσε να τεθεί αναφέρεται στην απουσία του κινήματος του Διαφωτισμού από τη Θεσσαλονίκη. Η μακεδονική πρωτεύουσα δεν έπαιξε ποτέ να αποτελεί τη μεγάλη μητρόπολη του βαλκανικού χώρου. Ωστόσο το κατ' εσχόλη κίνημα της ιδεολογικής αλλαγής που έφερε την κοινωνία της Νοτιοανατολικής Ευρώπης σε άμεση επαφή με τη νεωτερικότητα, ο Διαφωτισμός, απουσιάζει από την ιστορία της ή εμφανίστηκε ετεροχρονισμένα, αργά τον 19ο αιώνα, ως στοιχείο άλλων ιδεολογικών φαινομένων.

Διαπίστωση κάποιος παράδοξη, ιδίως εντός των συμφραζομένων της ιστορίας της Μακεδονίας, όπου εντοπίζονται αξιοπρόσεκτες εκδηλώσεις του Διαφωτι-

σμού στην ευρύτερη περιφέρεια της Θεσσαλονίκης, βορειοδυτικά στη Δυτική Μακεδονία, όπου συναντώνται εστίες της παιδείας των Φώτων στην Καστοριά, στην Κοζάνη, στη Σιάτιστα και βορειότερα ως τη Μοσχόπολη και εγγύτερα προς τη μητρόπολη, στην άμεση νοτιοανατολική της περιφέρεια, στο Άγιον Όρος, όπου στα μέσα ακριβώς του αιώνα λειτουργεί η Αθωνιάς Ακαδημία υπό δύο κορυφαίους εκπαιδευτικούς του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, τον Ευγένιο Βούλγαρη και τον Νικόλαο Ζερζούλη.

Μια σύγκριση της Θεσσαλονίκης με τις πόλεις του Διαφωτισμού στον ελληνικό κόσμο ίσως να συνέβαλλε στην αποσαφήνιση των σχετικών ερωτημάτων. Οι εστίες του Διαφωτισμού στην περιοχή αυτή της Ευρώπης περιελάμβαναν στα βόρεια τις δύο αυθεντικές ακαδημίες του Βουκουρεστίου και του Ιασίου, που αποτελούσαν κέντρα ελληνικής παιδείας καθ' όλη τη διάρκεια του αιώνα των Φαναριώτων, από το 1711 ως το 1821. Στο δυτικό μέτωπο του ελληνικού κόσμου εστίες του Διαφωτισμού εμφα-

νίζονται στα Επτάνησα.

Στην πειραστική Ελλάδα μητρόπολη του Διαφωτισμού ήταν οπωσδήποτε τα Ιωάννινα. Εστίες εμφανίζονται κατά την κορύφωση του κινήματος και σε κόμεις της Θεσσαλίας, στα χωριά του Πηλίου, στον Τύρναβο και στα Αμπελάκια. Ανατολικά, στη θρακική εσχάτη του ευρωπαϊκού κόσμου, ο Διαφωτισμός βρίσκει σημείο υποδοχής στην Πατριαρχική Σχολή στην Κωνσταντινούπολη στα 1757-1761 και αργότερα, κατά τον αρχόμενο 19ο αιώνα, στη σχολή της Ξηροκρήνης. Τέλος, στη γεωγραφία του Διαφωτισμού δεσπόζει κατά την κορύφωσή του στον ελληνικό κόσμο το τρίγωνο του Βορειοανατολικού Αιγαίου που απάρτιζαν οι σχολές των Κυδωνίων, της Σμύρνης και της Χίου.

Ο Βούλγαρης και η μεγάλη ευκαιρία

Είναι όπως εντυπωσιακή η απουσία της Θεσσαλονίκης από αυτό το γεωγραφικό σκαρίφημα. Κατά τον μεγάλο αιώνα των Φώτων, ωστόσο, η ιστορία της Παιδείας στη Θεσσαλονίκη καταγράφει

τα πρώτα δράματα πρωτοβουλιών και ενδεχομένων διανοητικής αλλαγής που δεν ευοδώθηκαν εξηγώντας έτσι την απουσία του Διαφωτισμού.

Δράμα υπήρξε η σύγκρουση του σχολάρχη της Θεσσαλονίκης Γιαννακού κατά τις αρχές της τρίτης δεκαετίας του 18ου αιώνα με τον ιερομόναχο Παχώμιο, ο οποίος γνώριζε από τη διδασκαλία του Μεθόδιου Ανθρακίτη τις φιλοσοφικές ιδέες του Descartes και του Malebranche και προέβρινε σε κριτική του νεοαριστοτελισμού. Η διάσταση που προέκυψε προερχόταν προφανώς από τον «μεταξύ των διδασκάλων φθόνον», όμως η τελική ήττα και εξορία του Παχωμίου στο Άγιον Όρος ακύρωσε όλα τα ενδεχόμενα που θα μπορούσαν να συνδεθούν με τη δική του παρουσία στην Παιδεία της Θεσσαλονίκης.

Η μεγάλη ευκαιρία παρουσιάστηκε την άνοιξη του 1759, όταν ο Ευγένιος Βούλγαρης, μετά τις διενέξεις του στην Αθωνάδα, εγκατέλειψε το Άγιον Όρος και κατέφυγε στη Θεσσαλονίκη, όπου παρέμεινε για κάποιο διάστημα. Ήταν πράγματι η μεγάλη στιγμή για την πόλη: να ανάσσει την Παιδεία της στα χέρια του γενάρχη του Διαφωτισμού στην ελληνική παιδεία. Οι Θεσσαλονικείς, κοινωνικοί παράγοντες και Εκκλησία, δεν το έπραξαν και ο κλεινός Ευγένιος ανταποκρίθηκε σε πρόσκληση του Πατριάρχη Σερραφείμ Β' να υπηρετήσει στην Πατριαρχική Σχολή στην Κωνσταντινούπολη.

Αυτό ήταν το ενδεχόμενο που δεν τελεωφόρησε μετά το δράμα του Παχωμίου που είχε προηγηθεί. Η Παιδεία της Θεσσαλονίκης το 1758 παραδόθηκε στον Αθανάσιο Πάριο. Η παρουσία του από μόνι τις εξηλεί για τη πόλη παρέμεινε ερμητικά κλειστή στον Διαφωτισμό και αδικότερα εξηλεί για τη Θεσσαλονίκη αδιαφορία για τις υπηρεσίες που θα μπορούσε να προσφέρει ο Ευγένιος Βούλγαρης στην παιδεία τους.

Ο κ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης είναι καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Η ταλμουδική παράδοση

Ο Διαφωτισμός θα ήταν δυνατόν να εμφανιστεί στη Θεσσαλονίκη μέσα από εβραϊκούς διαύλους; Θα μπορούσε να είχε φθάσει στη Θεσσαλονίκη η Haskalah, ο εβραϊκός Διαφωτισμός, διά μέσου των επαφών της εβραϊκής κοινότητας της πόλης με τις κοινότητες της Κεντρικής Ευρώπης, όπου χάρη στον Μωυσή Mendelssohn είχε εμφανιστεί η εκδοχή του Διαφωτισμού εντός της εβραϊκής παράδοσης; Η Haskalah δεν έφθασε ποτέ στη Θεσσαλονίκη. Αντιθέτως, η περίοδος του Διαφωτισμού υπήρξε για τους εβραϊκούς της πόλης μακρά περίοδος, όπως λέει ο Ιωσήφ Νεχαμάς, «φιλολογικής και φιλοσοφικής Ξηρασίας». Οι λόγοι ανάγονταν φυσικά στην αντίδραση της ραββινικής ηγεσίας στο κίνημα του Σαμπέτι Ζεβί και τις συνέπειές του, που συνεισέφεραν σοβαρές απώλειες για την κοινότητα λόγω και του εξισλαμιστικού αριθμού των μελών της, που είχαν ασπασθεί τις ιδέες του ψευδοπροφήτη. Τα μακροπρόθεσμα αποτελέσματα αυτής

της μεγάλης περιπέτειας ήταν η επιβολή αυστηρού ελέγχου επάνω στην πνευματική ζωή της κοινότητας από τους ραββίνους και ο αποκλεισμός κάθε ενδεχομένου απόκλισης από την αυστηρή ταλμουδική παράδοση. Τα κείμενα του Μαιμνιάδη, ιδίως ο *Οδηγός προς τους απορούντες*, που στις κοινότητες της Κεντρικής Ευρώπης αποτέλεσε αφηγηματική πηγή της Haskalah, στη Θεσσαλονίκη ήταν απαγορευμένα. Ετσι και ο εβραϊκός διάυλος παρέμεινε κλειστός προς τον Διαφωτισμό. Ο Διαφωτισμός θα μπορούσε να βρει υποδοχές στους κόλπους της εβραϊκής κοινότητας που διέθετε δημογραφικό βάθος. Αλλά η αυστηρή επιβολή του συντηρητικού ραββινικού πνεύματος ακύρωσε αυτή τη δυναμική ή μάλλον ανέβαλε την εκδήλωσή της για αρκετές δεκαετίες, μετά τα μέσα του 19ου αιώνα. Αντιστοίχως, η ελληνική ορθόδοξη κοινότητα δεν διέθετε αντίστοιχο προς την εβραϊκή δημογραφικό βάθος. Οι αριθμοί ήταν μικρότεροι και ως έκ-

τούτου και η πολυμέρεια της κοινότητας του περιορισμένη. Παρά την απουσία του Διαφωτισμού πάντως, η κοινωνία της πόλης – τόσο η κοσμοπολίτικη κοινωνία των εμπόρων όσο και οι νεότερες γενεές των ορθόδοξων Ελλήνων – δεν παρέμεινε αδιάφορη στα μηνύματα της επαναστατικής εποχής που άρχισε το 1789. Ο άγγλος περιηγητής Χένρι Χόλαντ άκουσε τον Νοέμβριο του 1812 τα τραγούδια του Ρήγα να τραγουδιούνται στη Θεσσαλονίκη, ενώ την άνοιξη του 1820 ένας οθωμανός κληρικός αναφέρει ότι κάποιος άπιστος διδασκε στα παιδιά του τραγούδι κάποιου άλλου άπιστου από τη Θεσσαλία, τον οποίο είχε καταδικάσει η Υψηλή Πύλη. Η Θεσσαλονίκη βέβαια χρειάστηκε να περιμένει αρκετά, αλλά ο σπόρος τελικά βλάστησε και το δέντρο της ελευθερίας ανθοφόρησε ακριβώς 100 χρόνια από τη στιγμή που ο Χένρι Χόλαντ άκουσε τα θούρια στις ακτές του Θερμαϊκού.